

צניעות הלבוש - הלכה והשקפה בכתיבתו של הרב הנקין

- א. מבוא
- ב. "הרהור עבירה"
- ג. קדושה וצניעות
- ד. גישה עניינית
- ה. סיכום

א. מבוא

הלכות צניעות הגוף זכו בעשורים האחרונים לעיסוק נרחב. תשומת הלב הרבה שהופנתה לתחום הניבה חיבורים רבים בענייני צניעות - ביניהם מאמרים בעלי אופי הגותי, לצד כתיבה הלכתית המבקשת להגיב לאתגרי הזמן. על רקע ספרות ענפה זו בולט קולו הייחודי של הרב יהודה הרצל הנקין ז"ל (1945-2020),¹ כפי שהוא מתבטא בספרו "שו"ת בני בנים" ובמאמרים וחיבורים אחרים. מטרתו של מאמר זה היא להפנות את אלומת האור לעיקרי שיטתו של הרב הנקין בכל הקשור לדיני צניעות הגוף, ולהצביע על העקרונות הנמצאים בתשתית גישתו כלפי סוגיות דוגמת "שמירת העיניים", קדושה וצניעות, איסור הליכה אחרי נשים או לבישת מכנסיים. כפי שנראה, עקרונות אלה שונים אומנם מהעמדות הרווחות בקרב חלק גדול מרבני זמננו (ובכללם פוסקי הציונות הדתית), אך הם מיוסדים על דיון ער ויסודי במקורות ועל הכרה במסורת הפרשנות והפסיקה המקובלת.

1 הרב יהודה הרצל הנקין נולד בשנת תש"ה בפנסילבניה שבארה"ב ונלקח לבית עולמו בט' בטבת תשפ"א. הרב הנקין חיבר פסקי הלכה רבים, ביניהם ארבעת הכרכים של "שו"ת בני בנים" וכן חיבורים בעלי אופי הגותי ופרשני. בשנת תש"ן ייסד יחד עם רעייתו הרבנית חנה הנקין את מדרשת נשמת המיועדת לנשים ושמה את הדגש על לימודי הלכה, ביניהם הלכות נידה וטהרת המשפחה.

ארבעת הכרכים של "שו"ת בני בני" מאגדים את התשובות ההלכתיות הרבות שחיבר הרב הנקין במהלך חייו.² בכל אחד מן הכרכים ישנה התייחסות להיבטים שונים של הלכות צניעות - הן באופן ישיר (לדוגמה בהגדרת שיעור "טפח", בפסיקה על אודות גילוי ראש נשים נשואות בביתן או בעניין ריקודים מעורבים) הן אגב דיון בנושאים אחרים (לדוגמה קריאת מגילה על ידי נשים, הנחת ספסל בעבור נשים בבית הכנסת או נוכחות הבעל בלידה). חלק מתשובותיו המפורטות תומצתו על ידו בסדרת מאמרים שפרסם באנגלית ובעברית,³ ובחיבור שפרסם באנגלית,⁴ ובהם מוצגים עיקרי הדברים והמסקנות להלכה.

במאמרו רחב היריעה "עיונים בהלכות צניעות בימינו", שהתפרסם לפני למעלה מעשור בכתב העת "תחומין", סוקר הרב הנקין את עיקרי שיטתו ההלכתית, תוך עיסוק במקורות העיקריים הקשורים לסוגיית צניעות הגוף - החל מפסוקי התורה וכלה בכתיבתם של פוסקים בני זמננו. בסופו של המאמר מציין הרב הנקין את העקרונות המנחים אותו בבואו לפסוק הלכה בנושאים אלה:⁵

- הכלל "לא פלוג" איננו חל בכל הקשור להרהור עבירה. במילים אחרות: ההנחה כי גזירות חכמים קיימות בכל עת, ואינן מותנות במקרים שבהם טעם הגזירה חדל מלהתקיים, איננה רלבנטית לאיסורי הרהור.
- השפעת "דברים שנהגו בהם הציבור" על פסיקת ההלכה במקרי ספק, על הימנעות ממאבק חזיתי במנהגים הנוגדים את ההלכה, וכן על החתירה למצוא בסיס הלכתי למנהגים מסוג זה.
- התאמת ההלכה למציאות העומדת לנגד עיני הפוסק, הממירה את הגישה העקרונית הנסמכת על המקורות בלבד.⁶ בהקשר זה מציין הרב הנקין אף את הגבלת הגזירות בהתאם לנכונותו של הציבור לאמצן.

2 חלק א' של שו"ת בני בני ראה אור ב-1980, חלק ב' ראה אור ב-1992, חלק ג' ב-1998, וחלק ד' ב-2004.
 3 "חברה מעורבת והציבור הציוני-דתי השפעתן של מוסכמות חברתיות על הלכות הרהור", דעות, 3 (1999), עמ' 14-18; "הלכות צניעות ויישומן בימינו", צהר, ו (2001), עמ' 61-67; "עיונים בהלכות צניעות בדורנו", תחומין, כט (2009), עמ' 109-137; "Contemporary Tzeni'ut", Tradition, 37.3 (2003), pp. 1-48. מאמר זה הוא המקבילה הלועזית למאמר בתחומין.

4 Understanding Tzniut: Modern Controversies in the Jewish Community, Jerusalem 2008

5 "עיונים בהלכות צניעות בדורנו", עמ' 134-137.

6 בהמשך דבריו כותב הרב הנקין כי: "ספרים כמו 'עוז והדר לבושה' מקדמים את האחדת ההלכה על חשבון המנהג המקומי [...] אך הצניעות אינה מתאימה להאחדה שכזו, ומה שמתאים למדידה של גביעים של קידוש ושל מצות בפסח עשוי שלא להתאים לכמות של שיער שאישה מגלה, אם בכלל" (שם, עמ' 137).

צניעות הלבוש - הלכה והשקפה בכתיבתו של הרב הנקין

- הבחנה בין "ההלכה הפסוקה" לבין רכיבים המושפעים מהיבטים הלכתיים. הפוסק רשאי אומנם לפרש את המקורות על פי ראות עיניו, אולם שומה עליו להביא את מגוון העמדות ולא להציג את הכרעתו כאפשרות ההלכתית היחידה.
- הבנה כי בתנאים מסוימים תלויה ההלכה במנהגי הקהילות.⁷ השאיפה להאחדת ההלכה עשויה, לטענת הרב הנקין, להביא ל"סכנה של איבוד היסודות האמיתיים של הצניעות".

עיון בכתיבתו של הרב הנקין מעלה כי אכן עקרונות אלה משמשים אותו בפסיקתו הענפה. יחד עם זאת, ניתוח מדוקדק של כתיבתו, תוך השוואתה לדבריהם של פוסקים אחרים בני זמננו, מסייע ליצור נדבך נוסף המחדד את שיטתו הייחודית בסוגיית צניעות הגוף הנשי, על היבטי ההשקפה וההלכה הנוגעים לה, כפי שיידון בהרחבה לקמן.

ב. "הרהור עבירה"

חובת "שמירת העיניים" מפני ראיית מראות אסורים מעוגנת בפסוק "ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זנים אחריהם" (במדבר טו, לט). בהקשרו מתייחס אומנם הפוסק למצוות הציצית, אולם מחציתו הראשונה הפכה לבסיס לאיסור הסתכלות בנשים לשם הנאה, ברוח פירושו של רש"י על אתר: "הלב והעיניים הם מרגלים לגוף ומסרסרים לו את העבירות, העין רואה והלב חומד והגוף עושה את העבירות".⁸ איסור זה משמש בדברי פוסקים רבים כהנמקה לחובת צניעות הלבוש והגוף של נשים. לדבריהם, מחובתן של הנשים להקפיד על גדרי הצניעות כדי שלא להכשיל את המתבונן בהן, כפי שעולה למשל מדברי הרב שמואל כ"ץ, מחבר הספר "קדושים תהיו":

וכאן המקום להביא הערה נוספת חשובה של חז"ל, "טפח באישה ערווה..."⁹ ללמדנו שישנם אברים בגופה של אישה המגרים את המביט בה. ולכן אסור לגבר לראות אישה המלובשת שלא בצניעות [...] גם האישה עצמה חייבת להזהר בכך, עליה להתלבש בצניעות כדי שלא תכשיל את רואיה.⁹

7 בהקשר זה ראו הערתו של הרב הנקין לעניין שיעור הפחות מטפח: "ואף שכל קהילה יכולה לקבוע נורמות נוקשות יותר, אין היא רשאית לחייב בכך קהילות אחרות" (שם, עמ' 113). ראו גם דבריו בספרו: "והדורש מכל העולם להחמיר כדבריו כבודו במקומו מונח אבל לא במקומות אחרים" (שו"ת בני בני, חלק ד, עמ' קג).

8 ראו בהקשר זה שולחן ערוך, אבן העזר, סימן כא, סעיף א. ראו גם בדברי ר' שמואל מפירודא, הבית שמואל, ור' מרדכי יפה, הלבוש, על אתר.

9 הרב שמואל כ"ץ, קדושים תהיו: הלכות והליכות צניעות בחברה ובתנועות הנוער, ירושלים, תש"ם, עמ' 60. ספרו של הרב שמואל כ"ץ מבשר במידה רבה את השינוי שחל בחברה הציונית-דתית ככל

כפי שנראה עתה, גישתו של הרב הנקין בעניין זה שונה מן המקובל בכתיבה הרווחת על אודות "שמירת העיניים", הן ביחס לזיקה בין הרהורי העבירה וחובת הצניעות, הן ביחס לפרטי ההלכה.

1. "ובהרבה עניינים האיסור הוא על האיש ולא על האישה"

בתשובה שכותרתה "עוד הערות בדיני צניעות"¹⁰, עוסק הרב הנקין בחובת כיסוי הראש על ידי נשים נשואות. אגב עיסוקו בסוגית "טפח באישה ערוה" (ברכות כד ע"א) דן הרב הנקין באיסור "לפני עיוור לא תיתן מכשול". מדבריו עולים כמה עניינים שראוי לתת עליהם את הדעת. ראשית, טענתו כי מבחינה מהותית פרטי האיסור הנוגעים לצניעות האישה אינם שונים מהאופן שבו הם קיימים בהקשרים נוספים.¹¹ לאור זאת נדרש הרב הנקין למחלוקת הראשונים בנוגע לאדם המושיט כוס יין לנזיר - הנידונה במסכת עבודה זרה ו ע"א. מסקנתו היא כי הרהור ודאי קיים רק לגבי אישה עירומה, בעוד נשים לבושות אינן אלא בבחינת "ספק מכשילות"; ומכאן שחובתן של נשים להתלבש בצניעות כדי למנוע הרהורי עבירה קיימת רק לפי הפוסקים הסבורים כי איסור "לפני עיוור" מתקיים אף במקרה של ספק מכשול.

הרב הנקין מוסיף כי לשיטתם של פוסקים אלה, "[...] גם אישה שספק מכשילה גברים בהרהור עוברת על ולפני עור אבל לא בבחורים שממילא ההרהור מצוי בהם

הקשור להקפדה על גדרי הצניעות והיה קריאת כיוון למגמות שחלו בחברה זו החל משנות השבעים (ראו דב שוורץ, "על מעמדו של הספר בשיח הגופניות והמיניות בציונות הדתית", עלי ספר: מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי, כד-כה [תשע"ה], עמ' 331-362). לדוגמאות נוספות לקשר בין צניעות האישה וחובת "שמירת העיניים" ראו דברי הרב אליעזר מלמד (פניני הלכה: ליקוטים בענייני משפחה, הר ברכה: מכון הר ברכה, תשע"ח, עמ' 215): "[...] עניינן של הלכות צניעות הוא לגדור את האדם מן העבירה וממחשבת העבירה, ולכן כל זמן שהבנות קטנות ואין היצר שולט בראייתן, אינן צריכות לדקדק בהלכות צניעות, אבל כשהבנות מתחילה להתקרב לגיל ההתבגרות, ההתעניינות המינית כלפיהן מתגברת, ולכן חובה עליהן להקפיד על כל הלכות צניעות". ראו גם דבריהם של הרבנים דוד ואברהם סתיו לאחרונה: "[...] ההלכה לא תשאל 'האם ראוי שלבוש מסוים יעורר מתח מיני?' אלא 'האם מסתבר שלבוש מסוים יעורר מתח מיני?'; וכיוון שהתשובה היא [...] שלבוש לא צנוע יוצר מתח מיני והתייחסות מחפצה, אזי במקביל לדרישה מן המתבונן שלא להסתכל במבט מיני [...] ההלכה תדרוש מן המתלבש למנוע את האפשרות למבט כזה. דרישה זו נעשית מתוך ההכרה במחיר הכואב (הכרוך לעיתים באי-נוחות פיזית) שאותו נדרשות נשים לשלם [...]" (הרב דוד סתיו והרב אברהם סתיו, אבוא ביתך: חלק ב, ירושלים: מגיד, 2020, עמ' 136).

10 שו"ת בני בנינים, חלק ג, עמ' צ-צו.

11 באופן דומה סבור הרב הנקין כי מדידת טפח בהקשר של צניעות האישה איננה שונה באופן מהותי ממדידת טפח של גילוי הגוף באשר הוא (ראו במאמרו "עינים בהלכות צניעות בדורנו", עמ' 111). גישתו עשויה להצביע על הבנתו את הלכות צניעות כמקיימות זיקה להקשרים הלכתיים נוספים ולא כאוסף הלכות המוחרגות מעצם טיבן כמגינות מפני יצר המין שהוא היצר החזק ביותר שבנמצא, כלומר כהלכות בעלות מעמד יוצא דופן העומדות לעצמן.

צניעות הלבוש - הלכה והשקפה בכתיבתו של הרב הנקין

[...]". כלומר אף אם ישנה הכשלה על ידי לבוש בלתי צנוע, הרי שחלותר נקבעת בהתאם למצב המתבונן. את עמדתו בנושא מגלה הרב הנקין מוקדם יותר בתשובה זו בנוגע לאיסור הליכה אחרי אישה:

ולעניננו לא מצינו בשום מקום שאסור לאשה ללכת לפני אדם בדרך אפילו בד' אמותיו כי היא לתומה הולכת ואינה עושה כלום ורק החיוב הוא על האיש שלא להרהר בה, ואם מדקדקת בפסיעותיה אין הכי נמי נענשת כבתו של חנינא בן תרדיון [...]

אם כן, כל עוד אין בכוונתה של האישה להכשיל אחרים, הרי שחובת הזהירות חלה על הגבר בלבד. מיד בהמשך מוסיף הרב הנקין כי: "אסור להסתכל בכגדים צבעוניים של אשה אבל אינו אסור לה ללבוש אותם, אף על פי שמתכוונת שהזכר ייתן עינים בה [...]"¹². דברים אלה באים לידי ביטוי בדבריו של הרב הנקין בראשית הסעיף: "ובהרבה ענינים האיסור הוא על האיש ולא על האישה"¹³.

2. צמצום חלות האיסור

דבריו של רבי יצחק במסכת ברכות (כד ע"א) "טפח באשה ערוה", וכן המימרות של יתר האמוראים בהמשך הסוגיה בעניין שוק, קול ושיער, משמשות כנקודת המוצא לדיון ההלכתי בדבר אמת המידה ללבוש צנוע. נאמן להצהרתו כי יש להביא בפני הלומד את מגוון הפסיקות ההלכתיות, מציין הרב הנקין בתשובתו "הערות בשיעור טפח בערוה"¹⁴, את שתי השיטות שעליהן הוא חולק, ולבסוף מביא את אופן החישוב הראוי בעיניו. תחילה מביא הרב הנקין את שיטתו של הרב טייכטל כי מדובר בטפח כלשהו (רצועה לאורך או לרוחב, ללא קשר לדור-ממדיות העשויה להיווצר)¹⁵, ואזי שולל הוא אותה מן

12 שו"ת בני בנינים, חלק ג, עמ' צב. ראו עמדתו המנוגדת של הרב אבינר: "התכשיטים צריכים להיות צנועים ולא בולטים, שהרי אסור לאיש להסתכל על בגדים צבעוניים של אישה. מידת חסידות להינזר מהם לגמרי, חוץ מאישה לבעלה בצנעה" (הרב שלמה אבינר, גן נעול: פרקי צניעות, ירושלים: ספריית חוה, תשע"ב, עמ' 88).

13 שו"ת בני בנינים, חלק ג, עמ' צא. ראו גם דבריו שם, חלק א, עמ' קיט: "ומה שאסרו להסתכל בנשים זהו בכל שעה ובכל מקום [...] והוא איסור מצד האנשים ולא מצד הנשים". גישה דומה ניתן למצוא בדבריו של הרב זולדן, המתייחסים לבנות שיצאו להפגין בצומתי הארץ בתקופת טרום-ההתנתקות: "בנות ונשים דתיות [...] יוצאות ובאות כיום בין גברים [...] ואין פוצה פה. אף אחד לא אומר להן לשבת בבית כי הן מכשילות גברים. זו הבעיה של הגברים [...]" (הרב יהודה זולדן, "צניעות במאבק על הארץ", צהר, כו [תשס"ו], עמ' 49). ראו גם דבריו של הרב מיכאל אברהם בכלוג שלו: "ככלל, ברור שכשאישה הולכת בדרכה (ולא ברה"ר) וכדרכה זכותה ללכת איך שהיא רוצה. ואם מישהו עובר שם - שייזהר הוא" (<https://katznr.net/521ff64>).

14 שו"ת בני בנינים, חלק ד, עמ' צו-קג.

15 "עיונים בהלכות צניעות בדורנו", עמ' 111.

הטעם הבא: "מה שייך להרהר על טפח שרוחבו כלשהו, הלא כמעט ואינו נראה?".¹⁶ את העמדה השנייה, שיטתו של הרב משה פיינשטיין כי מדובר בטפח מרובע (דור-ממדי), דוחה הרב הנקין בטיעון הבא: "וכתב כן כדבר פשוט ולא הביא מקור או ראיה. וצריך עיון, היכן מצאנו טפח כדוגמת זה שנמדד בתשבורת?".¹⁷

כאן מבהיר הרב הנקין את שיטתו: טפח לעניין צניעות האישה צריך להילמד מגילוי הגוף בהקשרים אחרים. ההקשר המתבקש מופיע במסכת ברכות, שורות ספורות קודם סוגיית טפח באישה ערווה, דינו של אדם הנפנה לנקביו ומגלה את בשרו. על בסיס השוואה זו פוסק הרב הנקין כי שיעור טפח באישה ערווה נמדד באמצעות שני הכיוונים, הן לאורך הן לרוחב, אם כי באופן חד-ממדי. לדבריו, מידה זו חלה הן לחומרה - כאשר ישנו טפח לאחד הכיוונים (אורך / רוחב) ופחות ממידה זו לכיוון השני; הן לקולא - כאשר סך הברש המגולה מצטבר ליותר מטפח אחד, אולם מידת טפח איננה חלה על אף אחד מן הכיוונים.¹⁸ לכן מסקנת הרב הנקין היא ש"רק מיעוט החולצות שנשים לובשות בימינו חושפות יותר מטפח באזור הצווארון".¹⁹

שאלה נוספת שהתעוררה לגבי "טפח באישה ערווה" היא דינו של שיעור גילוי הפחות מטפח. בעניין זה מתייחס הרב הנקין ארוכות לשיטתו של ה"חזון איש" שפסק כי במקומות המכוסים אין חלוקה בין "הסתכלות", התבוננות לשם הנאה, לבין "ראייה", דהיינו מבט בעלמא;²⁰ ומכיוון שכך כל התבוננות בשיעור שהוא פחות מטפח במקומות אלה - אסורה. הרב הנקין איננו מסכים לדברי ה"חזון איש", שכן לדעתו הסברה מורה כי בשיעור זה אין הרהור או טרדה. יתרה מכך, הרב הנקין מציין את עמדות הראשונים בנושא - ביניהם הרשב"א, הראב"ד ורבנו מנוח - הסבורים כי שיעור קטן מטפח איננו בבחינת ערווה. מסקנתו של הרב הנקין בעקבות הראשונים הללו היא:

וכיון שבפחות מטפח אינו טריד ואינו נידון כערוה למה יהיה אסור לגלות פחות מטפח, לא יהא אלא כאצבע קטנה שאין האשה עושה כלום במה שאינה מכסה אצבעותיה, ורק על האיש מוטל שלא להתבונן בה, והוא הדין כאן, וזיל בתר טעמא.

(שו"ת בני בנינים, חלק ד, עמ' קב)

16 שו"ת בני בנינים, חלק ד, עמ' צט.

17 שם.

18 שם, עמ' ק.

19 "עיונים בהלכות צניעות בדורנו", עמ' 111.

20 שו"ת בני בנינים, חלק ד, עמ' קא-קב.

עמדתו של הרב הנקין איננה תואמת את דעתם של רבים מפוסקי זמננו דוגמת הרב שלמה אבינר,²¹ הרב אליעזר מלמד,²² והרב שמואל הבר.²³ בהתאם לפסיקתו כי שיעור פחות מטפח איננו בבחינת ערווה ואין לגביו חובת כיסוי, כותב הרב הנקין לגבי אורך החצאית את הדברים הבאים:

והגדולים שסמך עליהן בקונטרס נראה שתפסו כל הספקות לחומרא ולדוגמה מה שקבעו שחצאית צריכה להגיע עד עשרה סנטימטרים מתחת לברך כדי שלא תתגלה מקצת מהברך בכל מצב אפילו באקראי, והלא שמא פחות מטפח אינו ערוה [...] ושמא הברך או חלק ממנה אינה בכלל השוק, ואם תמצוי לומר דהוי ערוה, שמא אינו ערוה אלא לקריאת שמע שאז אסור לראותו גם אם אינו מתכוון ליהנות כפרוש הבית יוסף מה שאין כן מצד ההסתכלות שמא לא תתגלה הברך ושמא לא יראוה ושמא לא ירהרו בה [...]”²⁴

3. הבחנה בין ראייה והסתכלות

הנחת המוצא לגבי התבוננות בנשים מבחינה בין שני סוגי מבט: האחד נגוע בהרהורי עבירה, בעוד השני חף מהם. את עמדתו באשר להבחנה זו מגלה הרב הנקין מתוך מחלוקתו הנזכרת עם ה"חזון איש". בעוד האחרון סבור כי אף בפחות מטפח ישנה חלוקה בין הסתכלות המכוונת להנאה לבין ראייה בעלמא, הרי שהרב הנקין טוען כי ההבדל בין השתיים קיים רק לגבי המקומות המגולים.²⁵ זאת ועוד, טענתו היא כי ההבחנה בין

21 ראו דבריו בספרו *גן נעול*, עמ' 71: "יש פוסקים שדנו אם מותר לכתחילה לגלות טפח מהמקומות המכוסים והכריעו שאסור לגלות אפילו מעט מן המעט ואפילו פחות מטפח."

22 ראו דבריו: "בתלמוד (ברכות כד א) מובאת מימרא של רבי יצחק: 'טפח באשה ערווה', ופירושה שאסור לאישה לגלות בפני אנשים זרים יותר מטפח מהמקומות שקבעו חז"ל שצריכה לכסותם. ולפי זה רצו להסיק, שאין איסור לגלות פחות מטפח ממקומות המכוסים, וממילא אין חיוב שהשרוול יגיע עד לאחר המרפק, אלא די שיגיע למרחק של פחות מטפח מסוף המרפק, וטפח הוא כשמונה סנטימטר (הצנע לכת, עמ' 139). ומאחר שישנה סברה כזו, אפשר ללמד זכות על מי ששרוולה אינו מגיע ממש עד לאחר המרפק אלא רק קרוב אליו. אולם, לרוב רובם של הפוסקים אין היתר לגלות גם פחות מטפח ממקום שצריך להיות מכוסה" (הרב מלמד, *פניני הלכה: ליקוטים בענייני משפחה*, עמ' 211-212).

23 ראו הרב שמואל הבר, *את צנועים חכמה: בירורים בנושאי צניעות ואיסור קריבה לעריות ולהלכה ולמעשה*, קרני שומרון: ישיבת קרני שומרון, תשס"ז, כרך א, עמ' לו: "צריך להיזהר לא יתגלה שום קטע מן הברך בשום מצב, ולכן בפועל צריכה השמלה לכסות הרבה מעבר לברך, כדי שלא תתגלה במצב ישיבה או כשתולות כביסה או כשחייבות להחזיק במתלה גבוה כגון באוטובוס".

24 *שו"ת בני בנינים*, חלק ג, עמ' צב. ראו עמדתו המנוגדת של הרב הבר שצוטטה לעיל בהערה הקודמת, וכן עמדתו של הרב אבינר (*גן נעול*, עמ' 81): ויש להיזהר זהירות מופלגת שהברך תהיה מכוסה ולא תתגלה אף מעט מן המעט בכל מצבי הגוף, כגון ישיבה, הרמת ידיים, התכופפות, ריצה [...]".

25 *שו"ת בני בנינים*, חלק ד, עמ' קב. ראו גם דבריו, שם, חלק א, עמ' ח: "שלישית הרמב"ם בפירושו המשנה מותר להסתכל בפניה שאינה ערוה לו ליהנות ביופיה ואין בזה איסור אלא על דרך הצניעות". עמדתו

הראייה המותרת וההסתכלות האסורה איננה תלויה בפרמטרים אובייקטיביים אלא היא גמישה ומשתנה - כפי שיוסבר להלן.

הגורם הראשון שאליו מתייחס הרב הנקין הוא האדם עצמו והמציאות שבה חי.²⁶ כאן, ישנה חלוקה בין איסורי דאורייתא, שאינם נתונים לשינוי, לבין איסורי דרבנן, התלויים במנהג המקום והזמן. בכל הקשור לאיסורי דרבנן, הרי שמאחר שבימינו ישנו הרגל לשוחח עם נשים ולשהות במחיצתן מתבטל החשש להרהורי עבירה - אף כשמדובר באדם מן השורה (ולא רק בחסיד המושל ביצרו). אכן, אם ישנו אדם היודע כי תשוקתו מתגברת עליו, עליו להחמיר ולעשות הרחקה לעצמו. עוד מוסיף הרב הנקין את החלוקה בין בחורים ש"ממילא הרהור מצוי בהם",²⁷ לבין גברים נשואים, וכן קובע כי "[...] הרבה תלוי במקום ואסור להקל כחוט השערה במקום שנהגו להחמיר".²⁸ גורם נוסף שעליו יש לתת את הדעת הוא אירועים שונים שבהם אין הרהור רווח. בכלל אלה ניתן למנות אדם העומד לצד אשתו בעת לידתה ומתקשה להישמר מפני ההתבוננות: "וגם הסתכלות כזאת שאינה לתאוה אינה מן התורה לעיקר הדעות [...] וגם היולדת אינה מסורה לביאה [...]".²⁹ הוא הדין לאירועים שבהם אין הרהור מצוי דוגמת שעת הצער, "שבשעת לוויה וצער אין חוששין להרהור";³⁰ עת הנחת התפילין, "שכל זמן שתפילין בראשו ועל זרועו הוא עניו וירא שמים ואינו נמשך בשחוק ושיחה בטלה ואינו מהרהר מחשבות רעות";³¹ וכן אירועים שאין בהם קלות דעת: "מה שחששו בשמחת בית

החד-משמעית של הרב הנקין בדבר היתר ראייה בעלמא נשאר ב"צריך עיון" בדברי כותבים אחרים בני זמננו. כך לדוגמה כתב הרב שמואל כ"ץ: "אך מותרת ראייה בעלמא דרך הילוכו של אדם או בעת שיחה עם אישה, אם אינו מתכוון להביט ביופיה, ויש שאסרו אף ראייה בדרך זו" (הרב כ"ץ, קדושים תהיו, עמ' 168). ראו גם בדברי הרב הבר: "הסתכלות ארוכה שאינה בעיון אסורה גם היא, אולם הסתפקנו האם איסורה הוא דווקא במקומות היופי או שבכל גופה אסור" (הרב הבר, את צנועים חכמה, כרך ב, עמ' תי); "הסתכלות שלא לשם זנות ואין בה הנאה - מותרת מן התורה אך אסורה מדרבנן שמא יבוא לידי הרהור" (שם, עמ' שמח).

26 ראו לדוגמה שו"ת בני בנינים, חלק ג, עמ' פג: "כיוון שהיום נהגו נשים לצאת פרועות ראש לשוק, ליכא הרהור בשער"; שם, עמ' קטז: "ולע"ד [...] כי היום בהרבה מקומות לא שייך זיל בתר טעמא כיון שבעו"ה [=שבעוונותינו הרבים] דשו רבים בשיירי נשים ואינם מהרהרים אפילו בקול אשה ממש [...]". ראו גם "עיונים בהלכות צניעות בדורנו", עמ' 130-132.

27 שו"ת בני בנינים, חלק ג, עמ' צב.

28 שם, עמ' צו.

29 שם, חלק א, עמ' קו.

30 שם, עמ' טו.

31 שם, עמ' ת. ראו בהקשר זה הערתו של הרב יהושע שפירא: "גם בחור ששומע שיעור יפהפה ויוצא ממנו בשמי שמים, כשהוא רואה בחורה לא צנועה, הוא שוכח לחלוטין מהשיעור: נא לא לחיות באשליות [...]". (הרב יהושע שפירא, "גדור פרצי בבן פרצי", עמיחי סדן ואופיר שוורצבוים [עורכים], כתנות אור: בירור אמוני בסוגיית הצניעות, ירושלים תש"ס, עמ' 320).

צניעות הלבוש - הלכה והשקפה בכתיבתו של הרב הנקין

השואבה להסתכלות בנשים הוה כיון ששעת שמחה היא היא שעת קלות ראש, ושמחה יתרה מביאה להרהורים רעים והסתכלות בנשים מה שאין כן בזמנים אחרים.³² את גישתו של הרב הנקין ביחס ל"שמירת העיניים", וההלכות הקשורות בה, ניתן להנהיר באמצעות הקטגוריות "חומרה" ו"קולא". ראשית, בשני מקרים פורש הרב הנקין את מגוון העמדות ההלכתיות וגורס כי אין לחשוש רק לשיטה המחמירה ("שמא"): כך בכל הקשור לאיסור "לפני עיוור", וכך גם בנוגע לגילוי מקצת מן הברך במצבים שונים. הרב הנקין אף מקל בהלכות שונות - כפי שעולה מהיתרו ללבוש בגדים צבעוניים, ממדידת מפתח הצוואר בחולצה, וכן מנייתוק בין הרהורי עבירה ומצבים שונים בחיי האדם. מן הראוי לציין את עמדתו של הרב הנקין בנוגע לשיעור טפח העשויה לגרום אף להחמרה וכן את הערתו בדבר האיסור להקל "כחוט השערה" במקום שנהגו להחמיר.³³ אכן, ככלל הרב הנקין איננו מהסס להקל בכל הקשור לגדרי הצניעות, בניגוד לנטייתם של רבים מן העוסקים בהלכות צניעות, המבקשים לראות בהלכות אלו תריס מפני היצר החמור ביותר שעימו מתמודד האדם, ולכן נוקטים קו מחמיר,³⁴ ואף ממליצים לנשים לקבל על עצמן החמרות יתרות מצד מידת חסידות.³⁵

32 שו"ת בני בנים, חלק א, עמ' ח. ההדגשה שלי. ראו גם עמדת הרי"ד שהובאה שם: "קלות ראש תלויה בהסתכלות הדדית וקריצת עיניים ולא בראיית נשים בלבד [...]".

33 הערתו זו של הרב הנקין מתמתנת באמצעות הערות אחרות דוגמת "והדורש מכל העולם להחמיר כדבריו כבודו במקומו מונח אבל לא במקומות אחרים" (שם, חלק ד, עמ' קג).

34 ראו למשל: "הרי אנחנו מתמודדים עם היצר החזק ביותר - יצרא דעריות [...] אין זה רק יצר שליילי, אלא יצר החיים הגדול ביותר מכל היצרים [...] אם כן אנחנו יוצאים למלחמה קשה מאוד נגד היצר החזק ביותר שיש באדם" (הרב שלמה אבינר, "חינוך לצניעות", סדן ושוורצבוים, כתנות אור, עמ' 144); "הלכות צניעות לגברים תיגזרנה [...] ובמרכז - ההתמודדות היצרית עם ראיית גוף האישה ויפיה, וכן הרהורי ליבם ומוחם ששם, יש לבלום את התהליך למען החברה כולה, אך קודם כל למען האישה עצמה" (הרב יוני מילוא, "חינוך לצניעות בדור החוצפה והמרדנות (או בעידן הפוסטמודרני)", סדן ושוורצבוים, כתנות אור, עמ' 386); "טפח באישה ערוה [...] ללמדנו שישנם אברים בגופה של אישה המגרים את המביט בה. ולכן אסור לגבר לראות אישה המלובשת שלא בצניעות [...] גם האישה עצמה חייבת להיזהר בכך, עליה להתלבש בצניעות כדי שלא תכשיל את רואיה" (הרב שמואל כ"ץ, קדושים תהיו, עמ' 60); "שצניעותה של האישה [...] כלפי חוץ [...] ולהסתיר כל דבר שבגופה שחשיפתו עלולה להעיק ולהפריע לעין הרואה ולפגוע בחושו המוסרי של האדם" (הרב יעקב פילבר, "הצניעות החיצונית והפנימית", סדן ושוורצבוים, כתנות אור, עמ' 105); "אבל ברור שעניין הצניעות כשלעצמו הוא חמור שבחמורים, מפני שהצניעות שייכת לעצם מהותה של ישראל, שקדושתם הפנימית מתגלה בחיצוניות בגדיהם [...]" (הרבנית דנה סליי, "לפני ולפנים", סדן ושוורצבוים, כתנות אור, עמ' 47).

35 ראו למשל הדברים הבאים: "למדנו שעל פי ההלכה חייבת האשה לכסות את זרועה, היינו את החלק שבין הכתף למרפק, כולל המרפק עצמו, בשעה שהיא נראית בפני אנשים זרים. ואמנם, יש נוהגות מנהג חסידות ומקפידות ללבוש שרוולים ארוכים, המגיעים עד לכף היד, אבל מצד הדין די שהשרוולים יגיעו עד לאחור המרפק" (הרב אליעזר מלמד, <https://www.yeshiva.org.il/midrash/1830>); "אבל מידת חסידות לכסות את עצמך הכי הרבה, וללבוש בגדים הכי פשוטים שאפשר, כדי שאיש זר לא ייתן את עיניו עליך, ויכשל בהסתכלות אסורה" (הרב שלמה אבינר, גן נעול, עמ' 103) "התכשטים צריכים

ג. קדושה וצניעות

בעולם המחשבה היהודי קיימת זיקה עמוקה בין גדרי הצניעות והקדושה. את ראשיתו של קשר זה ניתן למצוא בפסוקי התורה ובפרשנות המדרשית הקדומה הנלווית להם. פרק יט בספר ויקרא פותח בהוראה: "קדושים תהיו כי קדוש אני ה' אלהיכם". אחד הפירושים הקדומים לפסוק, המופיע במדרש ויקרא רבה, מסתייע במידה הפרשנית "סמיכות פרשיות" כדי להסביר את הקשר בין קדושה לבין הקפדה על גדרי הצניעות:

א"ר יהודה בן פזי: מפני מה נסמכה פרשת עריות לפרשת קדושים אלא ללמדך שכל מקום שאתה מוצא בו גדר ערוה אתה מוצא קדושה, ואתאי כהדא דר' יהודה בן פזי דאמר כל מי שהוא גודר עצמו מן הערוה נקרא קדוש.
(ויקרא רבה [וילנה], פרשת קדושים, פרשה כד)

מדרש זה מסמן את ניצניה של מסורת פרשנית ארוכת שנים הכורכת בין הקפדה על צניעות גופנית ובין העמקת ממד הקדושה בחיי היחיד והאומה.³⁶ לאור זאת אבקש לבחון את האופן שבו משמשת הקדושה כהנמקה להלכות צניעות בכתובתו של הרב הנקין.

יחסו של הרב הנקין לקדושה וצניעות עולה מסוגיות שונות הקשורות לקרבנות של נשים למקומות קדושים, דוגמת בית המקדש ובית הכנסת, וכן לנוכחותן בזמנים שיש בהם מן הקדושה, דוגמת שעת התפילה, סעודת שבע ברכות או לימוד תורה. מתשובותיו ומאמריו ניתן לחלץ את העקרונות הבאים:

1. הבחנה בין קריאת שמע ותפילה ובין לימוד תורה

את מאמרו "עיונים בהלכות צניעות בדורנו" פותח הרב הנקין בציטוט מימרתו של ר' יצחק בסוגיית ברכות כד ע"א "טפח באישה ערווה".³⁷ מהקשר הסוגיה, העוסקת

להיות צנועים ולא בולטים, שהרי אסור לאיש להסתכל על בגדים צבעוניים של אישה. מידת חסידות להינזר מהם לגמרי, חוץ מאישה לבעלה בצנעה" (שם, עמ' 88). ראו גם דברי הרב רימון והרב הבר: "למעשה, נראה שמי שיכולה להחמיר ולכסות עד הקרסול, יש בכך עדיפות" (הרב יוסף צבי רימון, "ניצוצות אחרונים", סדן ושוורצבוים, כתנות אור, עמ' 444); "וכך כתב הבן איש חי בספר חוקי הנשים: אשה הצנועה ומסודרת גם בביתה לא תוריד גרביה מרגליה והיות והגרבים מאוד נחוצות לאשה אפילו בימים חמים. ולכן הרוצה להחמיר על עצמה תבוא עליה הברכה" (הרב הבר, את צנועים חכמה, כרך א, עמ' קנה). כל ההדגשות כאן שלי.

36 ראו יוסף אחיטוב "צניעות בין מיתוס לאתוס", נחם אילן (עורך). עין טובה: דושיח ופולמוס בתרבות ישראל - ספר יובל למלא עין שנים לטובה אילן, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשנ"ט, עמ' 224-263.

37 "עיונים בהלכות צניעות בדורנו", עמ' 109.

צניעות הלבוש - הלכה והשקפה בכתיבתו של הרב הנקין

בקריאת שמע, מסיק הרב הנקין כי ישנה היררכיה בין שתי קטגוריות: (א) קריאת שמע ותולדותיה התפילות והברכות; (ב) תלמוד תורה. בכל הקשור לקטגוריה הראשונה הרי שישנו איסור לקרוא, להתפלל או לברך לנוכח ערווה מגולה. תוקפו של איסור זה מדאורייתא והוא איננו משתנה אף כאשר האדם עיוור או שעניו עצומות.³⁸ לעומת זאת, בכל הקשור לתלמוד תורה סבור הרב הנקין שניתן להתיר אמירת דברי תורה אף בפני נשים שאינן לבושות באופן צנוע.³⁹

הבחנה זו מצויה אף בתשובה העוסקת בהפרדה בין נשים וגברים בבית הכנסת. כאן נמצא כי הגורם המחייב את קיומה של מחיצה איננו תלוי בחלל אלא בפעולה: ההפרדה בין המינים איננה תלויה באתר ההתכנסות אלא בכך שמדובר במעמד "תפילה" לצורך העניין מציין הרב הנקין שני תנאים לקיומה של מחיצה: (1) ייחודו של המקום לתפילה (2) התכוונותם של הגברים והנשים לאותה תפילה.⁴⁰ לכן ברורה פסיקתו של הרב הנקין בהמשך הדברים כי באולם חתונה ניתן להתפלל אף בלא מחיצה, שכן הנשים השוהות במקום אינן מתכוונות לשם תפילה והאולם אינו מיוחד לכך. מנגד, בכל הקשור ללימוד תורה, סבור הרב הנקין כי בשעת דרשה בבית הכנסת מעיקר הדין אין צורך להפרדה באמצעות מחיצה, אולם אם נהגו הציבור "סלסול ופרישה" - הרשות בידם לעשות כן.⁴¹ עולה מכאן כי הקדושה חלה מכוח המעשה ולא מכוחו של המקום וכי נוכחותם של גברים ונשים בסמיכות, ללא מחיצה המפרידה ביניהם, איננה מפריעה באופן קטגורי לקיומם של דברים שבקדושה.⁴²

38 שם, עמ' 110. הבדל נוסף שאליו מתייחס הרב הנקין הוא איסור דאורייתא הנוגע לערווה ממש לעומת איסור דרבנן החל לגבי "חלקי גוף פרובוקטיביים", על כל המשתמע מחלוקה זו. ראו שם.

39 שם, עמ' 115. ראו עמדתו המנוגדת של הרב אבינר (גן נעול, עמ' 70): "יש איסור לגבר לומר דברי קדושה, כלומר תפילה ותורה, בפני אישה שאינה לבושה באופן צנוע, אפילו אשתו".

40 שו"ת בני בנינים, חלק א, עמ' כ.

41 שם, עמ' י-יא.

42 בניגוד לכך ראו דבריו של הרב אפשטיין במאמרו על אודות גובה המחיצה: "כשהיו בנות שהתארחו באכסניה ובבית ספר שדה [במושב קשת] מתפללות עם הציבור קבלת שבת, היה [שלמה אבינר] הרב מפסיק את התפילה ומבקש מהבנות שלא ישירו בתפילה כדי לא להחטיא את הרבים", וכן הערתו של הרב אריאל שם: "מומלץ להתקין מחיצת זכוכית חד-כיוונית. אישה היושבת בעזרת נשים חשה עצמה כחלק מהציבור, אך היא רואה ואינה נראית, גם קולה לא ישמע", (הרב יעקב אפשטיין, "גובה המחיצה בבית הכנסת", חבל נחלתו: חלק י, שומריה: מכון התורה והארץ, תשע"א, עמ' 24).

2. בית הכנסת כמקדש מעט

דין המחיצה בבית הכנסת, דהיינו אופי ההרחקה בין גברים ונשים בשעת התפילה ואירועים נוספים שיש בהם מן הקדושה, נלמד מההפרדה שנעשתה בבית המקדש.⁴³ את ההשלכה מנוכחותן של נשים בבית המקדש למקומן בבתי הכנסיות בני זמננו, מסייג הרב הנקין באמצעות כמה הערות. ראשית, לדעתו - כפי שהובא לעיל - דווקא בשעת שמחת בית השואבה שבמקדש חלה קלות ראש שיש להיזהר מפניה, מה שאין כן בשעת התפילה. לפיכך כאמור אין לחשוש להרהורי עבירה בשעה שאדם מניח תפילין,⁴⁴ וכן אין לאסור על נשים להימצא בעזרת גברים בשעת התפילה - כל עוד מדובר באירועים אקראיים ולא במעשה שבשגרה.⁴⁵ עוד סבור הרב הנקין - על פי פסקי הרי"ד - כי קלות ראש איננה קשורה בראיית נשים בלבד אלא תלויה ב"הסתכלות הדדית וקריצת עיניים".⁴⁶ בעצם קיומן של נשים במקום הקודש אין אפוא משום טרדה וכדי שתיווצר קלות ראש יש צורך בפעולה אקטיבית.

במקום אחר דן הרב הנקין באריכות בקלות ראש במקום תפילה ובבתי מדרש, וגורס על פי שיטת רש"י כי אין מדובר בפריצות אלא בחוסר הכנעה כלפי שמיא: "כי לרש"י קלות ראש ויצר הרע הם שני עניינים, שאף שאין שם יצר הרע שייכת קלות ראש כל שנוהג ביזיון [...]...", ומכאן שיש להפריד בין גברים ונשים גם ללא חשד לקלקול.⁴⁷ לבסוף, כשהוא נאמן לשיטת הרמב"ם, סבור הרב הנקין כי החלוקה בין נשים וגברים בבית המקדש נבעה מן הצורך לייצר שתי רשויות נפרדות, ורק מאוחר יותר נעשה התיקון להגבלת הראייה. כך גם בבתי הכנסת כיום: "לא עלה על דעת מישוהו לומר ששינוי רשות הוא עניין טפל ומניעת הסתכלות בלבד היא העיקר [...]".⁴⁸ העולה מן ההסתייגויות הללו הוא שהפרדה בין המינים איננה נעשית בגין קלות ראש - ולמצער לא בגינה בלבד. יתרה מכך, הרהורי עבירה אינם חלים בכל מפגש בין גברים ונשים, לשם כך צריכים להתקיים תנאים נוספים דוגמת הסתכלות הדדית וקריצת עיניים.

43 ראו למשל הרב יהודה זולדן, "צניעות ומסירות נפש למען הארץ", שבת יהודה וישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 123-136; הרב יעקב אפשטיין, "גובה המחיצה בבית הכנסת" (לעיל הערה 42).

44 שו"ת בני בנים, חלק א, עמ' ח.

45 שם, עמ' כ.

46 שם, עמ' ח.

47 שם, עמ' קיד-קטו.

48 הרב הנקין איננו מסביר מדוע לדעת הרמב"ם ישנו צורך בשתי רשויות שונות, אלא מסתפק בציון העובדה של מניעת עירוב בין נשים וגברים. מדבריו עולה כי הסיבה להפרדה זו איננה קשורה להרהורי עבירה.

צניעות הלבוש - הלכה והשקפה בכתיבתו של הרב הנקין

על פי הרב הנקין, לחובת הצניעות הנשית שתי סיבות השונות באורח מהותי זו מזו: האחת היא הימנעות מפריצות מינית; ואילו השנייה קשורה לחוסר כבוד, ניוול וביזוי.⁴⁹ מכאן ניתן להבין מדוע חוסר צניעות גופנית עשוי להשפיע על המפגש עם הקודש באופנים גמישים המשתנים בהתאם לסיטואציה נתונה, שהרי הסיבות להימנעות מגילוי הגוף מגוונות. יתרה מכך, ההגנה על הקודש איננה תלויה בחוסר צניעות נשית בלבד. כך עולה מהאיסור הקטגורי על גילוי ערווה בעת תפילה וכן מהגדרת קלות ראש כחוסר ענווה דתית ולא כפריצות גופנית; וכך ניתן אף להסיק מאירועים שבהם אין צורך להגן על הקודש מפני הרהורי עבירה - לדוגמה בהיתר לומר דברי תורה בפני נשים שאינן לבושות בצנעה, או בהנחה כי אדם המניח תפילין איננו מושפע ממחשבות בלתי ראויות. הרב הנקין מנתק אפוא בין מעמד הקדושה ובין היצר המיני. בעומקה, חלוקה גישה זו על גישתו של הרא"ה קוק, המצוטטת על ידי תלמידיו, אשר חורגת מעולם ההשקפה ומשפיעה על עולם המעשה.

בתשובה העוסקת בגובה המחיצה בבית הכנסת מצטט הרב אפשטיין את פסיקתו של הרא"ה קוק, שנדפסה בספרו "אורח משפט", ומתייחסת לביטול עזרות הנשים בבתי הכנסת הרפורמיים.⁵⁰ תורף דבריו של הרב קוק, המתנגד נחרצות למגמת הערבוב בין המינים, מובא באופן מודגש על ידי הרב אפשטיין:

הוא הדין למקום קדוש, כשישראל מתקבצים שם למטרה של קדושה, שכל דבר שאסור משום סרך יצר הרע במקום אחר נעשה איסורו יותר חמור ויותר מזיק במקום קדוש, ופוגם על ידי זה את כל מעלות הקודש של גוי קדוש ומפסיד את הכונה ואת רוממות הנפש של קדושת התפילה והעבודה הטהורה.
(הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שו"ת אורח משפט, אורח חיים, סימן לה)

הנחתו של הרב קוק, כי במקום קדושה יש לנקוט יתר אמצעי זהירות כהגנה מפני יצר הרע, איננה עולה בקנה אחד עם כתיבתו של הרב הנקין שנידונה לעיל. אפשר כי לפנינו

49 בעניין הרהורי עבירה בשעת צער מביא הרב הנקין את שיטת התוספות והמרדכי המתרצים את איסור ההסתכלות בנשים מפאת גנאי או חוסר כבוד, ומוסיף: "ומאי איראי גנאי וכבודן של בנות ישראל אם יש עבירה לאנשים המסתכלים בנשים" (שו"ת בני בנינים, חלק א, עמ' טו). ראו עוד: "יש לדעת שאיסור פריעת ראש באשה ואיסור שער באשה ערווה הם שני עניינים שונים, כי שער באשה אסור משום הרהור [...] ואילו בפריעת ראש מדאורייתא פירש רש"י [...] שהיא משום גנאי וניוול או שאין דרך בנות ישראל לצאת כן ולא הזכיר הרהור" (שם, חלק ג, עמ' פז). ראו עמדתו של הרב מלמד שאיננה מחזיקה בחלוקה זו: "כבר הזכרנו את מאמר חכמים 'שיער באשה ערווה'. שתי משמעויות לדבריהם: ראשית, שעל כל אישה נשואה לכסות את ראשה. שנית, שאם אינה מכסה את ראשה, אסור לגברים שרואים אותה לומר דברים שבקדושה" (הרב מלמד, פניני הלכה: ליקוטים בענייני משפחה, עמ' 233).

50 הרב אפשטיין, "גובה המחיצה בבית הכנסת" (לעיל הערה 42).

מחלוקת עקרונית בכל הקשור למפגש בין ממד הקדושה וחוסר הצניעות הגופנית. מחלוקת זו מקרינה על מקומן של נשים בבית הכנסת, בעת לימוד תורה או בשמחות דוגמת חתונה או ברית מילה. ממשיכי דרכו של הרב קוק יבקשו לצמצם ככל הניתן את המפגש בין גברים ונשים באתרים מקודשים או באירועים מקודשים,⁵¹ ואילו בדברי הרב הנקין אנו מוצאים גישה מורכבת יותר שאיננה מכירה בפגיעה קטגורית בלתי מותנית בקודש ואיננה תובעת הגנה מוחלטת מפני קרבה נשית, צנועה ובלתי צנועה כאחת.

ד. גישה עניינית

בראשית המאמר צוטטו העקרונות שציין הרב הנקין כיסודות העומדים בבסיס פסיקתו בדיני צניעות. בעקרונות אלה ניכרת השאיפה להתאים את הלכות צניעות לשינויים המתחוללים במציאות: הימנעות משימוש בכלל "לא פלוג"; הקריאה להישמע ל"דברים שנהגו בהם הציבור"; והגמישות הניתנת לרבני הקהילות לנהוג על פי שיקול דעתם.⁵² דוגמה המלמדת על שינוי הפסיקה לנוכח תהפוכות הזמן קיימת בגישתו של הרב הנקין ביחס לאיסור ההליכה אחרי אישה. בפתח מאמרו "הלכות צניעות ויישומן בימינו" מסביר הרב הנקין כי הוא מבקש "לדון במקומן של נורמות חברתיות בפסיקת הלכות שעניינן קביעת מידת הקרבה וההתערבות המותרת בין המינים". במהלך המאמר עוסק הרב הנקין בדוגמאות שונות ממקורות ישראל שבהן ההלכה מתאימה עצמה להקשר האישי או החברתי, ואגב כך מגיע לעניין האיסור ללכת אחר נשים. מקורו של האיסור בברייתא המובאת בכבלי:

דתניא: לא יהלך אדם אחורי אשה בדרך ואפילו אשתו, נזדמנה לו על הגשר -
 סלקנה לצדדין, וכל העובר אחורי אשה בנהר - א ין לו חלק לעולם הבא.
 (ברכות ס"א ע"א)

51 ראו למשל שם; הרב הבר, את צנועים חכמה, כרך ב, עמ' תקכב-תקכג; הרב אבינר, גן נעול, עמ' 277-278.

52 עיקרון זה איננו ברור כלל ועיקר, וראו דבריו הנחרצים של הרב הבר: "היצר הרע לא נחלש ולא התרגל, וכוחו אז כן כוחו עתה, ואין אפוטרופוס לעריות. הדבר שהשתנה הוא שעיוותים מוסריים, אשר בתקופות קודמות נחשבו כחמורים ביותר, הפכו לנורמטיביים בחברה המודרנית [...] לכן בתקופה זו כאשר גדרי הצניעות והמוסר נפרצים שלב אחר שלב, בעקבות השיטפון של ה"תרבות" המערבית העובר עלינו, יש לתקוע חרב בבית המדרש, ולהתחיל ליצור נורמות התנהגות שונות בתחום זה, במיוחד אצל ציבור לומדי התורה. וגם אם הדברים נראים קשים מבחינה חברתית, עיקר הקושי אינו אובייקטיבי אלא נובע כתוצאה מנורמות מקובלות בחברה, ואותן יש לשנות" (הרב הבר, את צנועים חכמה, כרך ב, עמ' תקכט-תקל).

צניעות הלבוש - הלכה והשקפה בכתיבתו של הרב הנקין

במאמרו מתייחס הרב הנקין לדבריו של ר' ישראל איסרליין, בעל "תרומת הדשן", "משום דבזמן הזה אין אנו מוזהרין כל כך מליילך אחר אשה"⁵³; ומציין אגב כך את פסיקתם של הרב וולדנברג והרב אויערבך בעניין זה:

[...] אלא כך יש להסביר את דברי בעל תרומת הדשן: כיוון שבימי הורגלו הנשים ללכת בין האנשים, שוב אין הגברים מהרהרים בהן כל כך. וכן פירש בשו"ת ציץ אליעזר [...] ובמכתב מהגאון רש"ז אוירבעך זצ"ל שנדפס שם לא דחה פירוש זה, אבל פירש באופן שונה קצת, שהיום אי אפשר להימלט מללכת אחרי נשים כיוון שהן נמצאות בכל מקום; אולם לעניות דעתי לשון "אין אנו מוזהרין" אינו משמע כן.

("הלכות צניעות ויישומן בימינו", עמ' 64)⁵⁴

הרב הנקין חולק למעשה על הרב אויערבך וסבור שהיתר ללכת אחרי נשים איננו בדיעבד - מחמת שלא ניתן להתחמק מכך כיום - אלא לכתחילה, מכיוון שאופי החיים במציאות הנוכחית וההתערבות בין המינים מפחית במילא את הנטייה להרהורי עבירה. מסקנה זו מתאימה לכיוון שאליו חותר הרב הנקין במאמר כולו, כפי שהוא מציין לקראת סופו:

נמצאנו למדים שקיימת שלשלת של פסיקה מאז ימי הראשונים להתיר דברים שנאסרו משום הרהור אם הרבים דשו בהם, והגם שאין שיטה זו תופסת מקום נרחב בפוסקים אי אפשר להתעלם ממנה.

(שם, עמ' 66)⁵⁵

53 הדברים הללו הובאו על ידי תלמידו של תרומת הדשן, הרב יוסף יוזפא אוסטרייכר, בספרו לקט יושר, יורה דעה, סימן שעו. הם נידונו על ידי הרב וולדנברג בשו"ת ציץ אליעזר, חלק ט, סימן נ. הרב וולדנברג מספר שם על דיון שקיים בעניין זה עם הרב אויערבך.

54 בהמשך דבריו מצטט הרב הנקין את דברי הרדב"ז הסבור כי החשש הוא מפני ראיית תנועותיה של האישה ההולכת. הרב הנקין מביא ציטוט זה אגב התייחסותו לשאלה האם מותר ללכת אחרי אימו של חבר או אימו שלו.

55 עמדתו זו של הרב הנקין איננה מקובלת על כל הפוסקים בני זמננו. ראו למשל דברי הרב הבר: "יש איסור ללכת אחרי אשה אפילו לבושה בצניעות מכף רגל עד ראש. דין זה נפסק ברמב"ם והעתיק לשונו השולחן ערוך [...] וכתב החפץ חיים: משמע מדברי האחרונים באבן העזר דאפילו לית ליה דרכא אחרונה למיזל ולא ניחא ליה בהסתכלות אפילו הכי אסרו חז"ל מטעם דבעריות מפני שנפשו של אדם מחמתן צריך להחמיר יותר [...] דין זה שכ"ח גם בעלייה בחדרי מדרגות ועלייה לאוטובוס" (הרב הבר, את צנועים חכמה, כרך ב, עמ' תקלו-תקלו) ראו גם דברי הרב אבינר: "אסור לאיש להלך אחרי אישה" (הרב אבינר, גן נעול, עמ' 189).

שינויי העיתים הם אפוא נר לרגלי הרב הנקין בבואו לפסוק בדיני צניעות, כפי שהעיד לגבי עצמו וכפי שהדגים בתשובות הרבות שכתב. את עמדתו העקרונית ניתן להרחיב לתחומים נוספים ולהגדיר כגישה "עניינית", דהיינו כגישה המתייחסת לעצם הנושא שעל הפרק, תוך הבחנה בין עיקר וטפל ובין שיקולים הנוגעים לעצם העניין וכאלה המרחיבים את היריעה להיבטים נוספים. דוגמה לגישה זו קיימת בפסיקתו לגבי לבישת מכנסיים על ידי נשים.

בסוף חלק ב של חיבורו "שו"ת בני בנים" מביא הרב הנקין שורה ארוכה של שמועות ומסורות ששמע מפי סבו מורו, הוא הרב יוסף אליהו הנקין, מגדולי פוסקי ההלכה בארצות הברית במאה הקודמת, וביניהן השמועה הבאה:

שאלתי אותו וצלה"ה אם מותר לאשה ללבוש מכנסיים והשיב לי שאם המכנסיים רפויים ואינם מהודקים לגוף - אינו רואה בזה שום איסור ואדרבה יש בו משום צניעות, אבל אם מהודקים ודבוקים להגוף אין ללבוש אותם (אם חשב זה האופן השני לאיסור גמור או רק לדבר שאינו ראוי לעשות, לדאבוננו הרב לא ירדתי לסוף דעתו).

(שם, עמ' ריא)

בכל הקשור למכנסיים, השיקול היחידי הוא צניעות הגוף. אין לפנינו התייחסות להיבטים של השתייכות חברתית,⁵⁶ או לאיסור "כלי גבר",⁵⁷ המשמשים פוסקים אחרים בסוגיה זו. גישתו העניינית של הרב הנקין באה לידי ביטוי אף בקשר ללבישת מכנסיים ופיסוק הרגליים:

וראיתי מי שאסר ללבוש מכנסיים משום שאז רואים פסיקת רגליה [...] ואינו נכון [...] אם אין האשה מרחיבה בין רגליה אלא הולכת כרגיל אין זה פיסוק

56 ראו דבריו של הרב מלמד: "כיוון שלבושו של האדם בולט וניכר לעין כל רואה, שמירת גדרו הלכות צניעות מבטאת יותר מכל את הנאמנות להלכה, והמתלבשת כהלכה מקדשת את השם ומכריזה בכל עת: אינני נגרת אחר תרבות הגויים ואחר האופנות שלהם, אלא הנני נאמנה בשלימות למסורת התורה והמצוות ולייעוד האלוקי המיוחד של עם ישראל" (הרב מלמד, פניני הלכה: ליקוטים בענייני משפחה, עמ' 207).

57 ראו למשל דברי הרב מלמד: "לדעת כמה פוסקים וביניהם בעל תשובות 'מנחת יצחק' מכנסיים מוגדרים כמלבושי גבר, ולכן גם אם נשים רבות יתרגלו ללבוש מכנסיים, ואפילו אם יהיו הבדלים בולטים בין מכנסי הגברים למכנסי הנשים, עדיין המכנסיים יחשבו בגד מובהק של גברים, ואסור יהיה לנשים ללבושם" (שם, עמ' 217).

צניעות הלבוש - הלכה והשקפה בכתיבתו של הרב הנקין

רגלים אפילו אם היא לובשת מכנסיים, ואם היא מרחיבה בין רגליה הרבה ררי זה פיסוק רגליים ואינו צנוע אפילו אם היא לובשת שמלה ארוכה.
(שו"ת בני בני, חלק ד, עמ' קמא)⁵⁸

בתשובה זו, קו פרשת המים ההלכתי איננו מבחין בין סוגי לבוש (חצאית / מכנסיים) אלא מתייחס לעצם העניין - האם הבגד עונה על גדרי הצניעות או לא.⁵⁹ אזכור נוסף של הרב הנקין את ההיתר ללבוש שמלות ארוכות מחדד את בקשתו לרדת לעומק הרעיון של "צניעות", הגם שכתבתו איננה עולה בקנה אחד עם השקפות מקובלות:

ומכל זה אין ללמוד איסור לנשים ללבוש שמלות ארוכות ביותר רק משום שהגויות לובשות אותן לאפנה. איברא נשים המתקשטות יותר מידי או מוציאות סכומים גדולים על בגדים הן בכלל נבל ברשות התורה.
(שם, חלק ג, עמ' כה)

אם כן, בגדים שנשים לא יהודיות לובשות אינם בהכרח "בגדי פריצות"; ולהפך - מלבושים העומדים בדרישות כיסוי הגוף הראוי אינם הופכים בהכרח לצנועים. על פי אותו עיקרון מסביר הרב הנקין, מיד בהמשך דבריו, כי הוא מבחין בין "כשרות המזון ובין המושג מהדרין שמוסב על האדם". לאור זאת ביקש הרב לפרסם גילוי דעת כי אדם ההולך למסעדות פאר איננו בבחינת מהדר במצוות, אולם "כתבי העת [...] סרבו להדפיס את הדברים פן יפגעו בקוראיהם".

גישתו העניינית של הרב הנקין באה לידי ביטוי בפן נוסף, שאיננו הלכתי אלא הגותי - הגם שיש לו השלכות מעשיות בפועל. בתשובה העוסקת במימרה "כל כבודה בת מלך פנימה" נידונה ההנחה כי מקומה של האישה בבית. לאחר דיון ארוך במובנה של מימרה זו בהקשרה התלמודי, כותב הרב הנקין:

58 ראו דבריו של הרב מלמד: "משום שמגמת הצניעות היא להסתיר ולטשטש את פישוק הרגליים, ולכן מתוך תחושת הצניעות הטבעית נהגו הנשים מימים ימימה ללבוש שמלות וחצאיות ולא מכנסיים, שהמכנסיים מבליטים את פישוק הרגליים, ואילו השמלה מטשטשת" (שם) ראו גם דברי הרב אבינר: "איסור לבוש מכנסיים בגלל פיסוק הרגליים והפרדתם עד למעלה" (הרב אבינר, גן נעול, עמ' 93).
59 בהקשר זה ראו אף את דברי הרב שג"ר: "לא פעם הלבוש החרדי הצנוע מהודר בהרבה מזה החילוני, ודווקא ה'בנליזציה' החילונית שאיננה 'עושה עניין' מהלבוש, צנועה יותר" (הרב שג"ר, "צניעות ובושה", סדן ושוורצבוים, כתנות אור, עמ' 125).

אבל עדיין אין אנחנו יודעים אם הדברים האלה מחייבים את כל נשי ישראל להישאר בביתה או רק מתארים את המצב הקיים שבו נשים נשארות בבית פנימה.

(שם, חלק א, עמ' קצח)

כדי לענות על שאלה זו חוזר הרב הנקין אל פסוקי הבריאה בספר בראשית. לטענתו, להוראה "וכבשה" (בראשית א, כח) יש שני צדדים: האחד, לשון ציווי, המופנה אל הגברים בלבד; השני, לשון ברכה, המופנית כלפי גברים ונשים גם יחד. באופן דומה, כפי שמופיע בהמשך התשובה, העובדה שהאיש בלבד מצווה בפרייה ורבייה איננה מורידה מיכולתה של האישה להביא לעולם ילדים, אלא שבעוד בהולדה מדובר ביכולת גופנית, הרי שבכל הקשור ל"כיבוש" מדובר בכישורים הטבעיים שבהם חנן ה' את האיש ואת האישה. המסקנה העולה מכאן היא שייחוסן של נשים למרחב הביתי איננו גזירת גורל הנובעת מטבען אלא שיקוף של המציאות בלבד:

מוכרחים אנו לומר שאין הפסוק בתהילים⁶⁰ מתאר את טבעה ואם תרצו לומר הגבלתה של האשה אלא רגילות בלבד, שכן טבעה ויכולתה הטבעית של האשה מפורשים בפרשת בראשית שאינם שונים משל הזכר. הקב"ה בירך את הנשים בשוה, בין במליאת הארץ, בין בכבושה, בין ברדיית כל ה[ח]י הנמצא עליה. (שם, עמ' קצט)⁶¹

כאמור, להבנה רעיונית זו ישנן השלכות בעולם הממשי, כפי שעולה מדברי הרב הנקין במאמר העוסק בחברה מעורבת:

כפי שאנחנו יודעים היטב, "נפרד" אינו "שווה". הגבלת המרחב הפיסי של הנשים לתחומי הבית או למסגרות פרטיות אחרות מגבילה למעשה את תפקידן ואת מעמדם בחברה.

(חברה מעורבת והציבור הציוני-דתי, עמ' 14)

ההשקפה המבחינה בין "טבע" ובין "רגילות" בכל הנוגע לנשים נושאת אופי ענייני מאחר שהיא איננה ניגשת לנושא עם הנחות מוקדמות בדבר מהותן של נשים, אלא בוחנת את

60 כוונתו לפסוק "כל כבודה בת מלך פנימה ממשבצות זהב לבושה" (תהילים מה, יד).
61 וראו דברי הרב הנקין בהמשך: "ואם מצליחה היא לצאת ולפעול ולהגשים ובאותה מידה להישאר 'אשה יראת ה' הרי היא תתהלל, ולא רק שאינה מגונה בכך אלא היא יכולה להגיע לדרגת אשת חיל אשר שבח אותה שלמה המלך והמשילו אותה חכמים לתורה" (שו"ת בני בנים, חלק א, עמ' רב). עיינו עוד בפירושו של הרב הנקין לפסוקי בראשית בחיבורו קונטרס חיבה יתירה: חידושים בפשט התורה, ירושלים, תשנ"ב, עמ' יב-יג.

המציאות כפי שהיא קיימת לנגד עיניו של הכותב - ועל בסיס כך מגבשת הן את תפיסתה העקרונית, הן את העמדה ההלכה היונקת ממנה.

ה. סיכום

במאמר זה נידונה שיטתו של הרב הנקין סביב שלושה נושאי יסוד: חובת "שמירת העיניים" וזיקתה להקפדה על גדרי הצניעות; המפגש בין קדושה וצניעות; וגישתו העניינית של הרב הנקין כלפי נושאים מגוונים. ניתוח המקורות השונים העלה את עומק שיטתו של הרב הנקין בנוגע לצניעות נשית כפי שפורט לעיל. נראה כי יסוד אחד מאגד את המסקנות השונות שנידונו לכלל מסכת רעיונית אחת. בניגוד לרבים מעמיתיו,⁶² הרב הנקין נמנע מלייחס ממד מאיים לחוסר צניעות נשית. להבנתו, נשים שאינן מקפידות על גדרי הצניעות אינן "סכנה" - לא כלפי הגבר המתבונן בהן ולא כלפי הקדושה השורה באורח החיים היהודי. הבנה זו מאפשרת לפרק את חובת הצניעות ממעמדה המיתי ולהתייחס אליה כאל אחת מן המצוות הרבות המחייבות נשים וגברים. לאור זאת ניתן להצביע על מה שחסר בכתיבתו של הרב הנקין: לא נמצא כאן התייחסות אל היצר המיני כאל תאוה כמעט בלתי ניתנת לשליטה. יתרה מכך, גישתו זו מסבירה חלק גדול מפסיקותיו הייחודיות. לדוגמה, הגמישות הרבה שמגלה הרב הנקין כלפי הגורם הסובייקטיבי - הן בכל הקשור לשינויי הזמן, הן בהתייחס לנסיבות המסוימות של אירועים קונקרטיים, הן בהשבת שיקול הדעת אל האדם המכיר בעצמו מתי הוא נוטה להרהורי עבירה ומתי הוא חף מהם. נוסף על כך אנו מוצאים בכתיבתו את הקטנת החשש מפני הטרדה - כך בהתייחסותו לאמת המידה "טפח"; כך בכל הקשור להימצאותן של נשים בבית הכנסת; וכך בשימוש באפשרות הספק "שמא" תחת הנחת העבודה כי הרהורי עבירה חלים בכל עת.

לבסוף, ניתן לציין את פנייתו של הרב הנקין אל סוגיות קרובות לעניין שבו הוא מבקש לעסוק. דוגמה מובהקת לכך היא בקשתו להחיל את כללי האיסור "לפני עיוור"

62 ראו למשל הדברים הבאים: "אנחנו יוצאים למלחמה קשה מאוד נגד היצר החזק ביותר שיש באדם [...] יש לנהל מלחמה כוללת" (הרב שלמה אבינר, "מבחן הצניעות", דעות, 4 (1999), עמ' 3; "נשים מסרו נפשן על צניעותן" (דינה הכהן, "שיוויה ה' לנגדי תמיד", סדן ושוורצבוים, כתנות אור, עמ' 286); "כאב ייאוש אימה תסכול וכעס [...] מילים שהן חלק ממלחמה אין סופית [...] המערכת הדתית כולה 'מגויסת' לתחום זה [...] זהו הנושא הכאוב מכל" (הרב מילוא, "חינוך לצניעות", סדן ושוורצבוים, כתנות אור, עמ' 371); "הדברים האלו מסוכנים לא רק כשעוסקים בעבירות אלא גם שמתעסקים במצוות שבצניעות" (הרב עדין שטיינזלץ, "צורי ויצרי", סדן ושוורצבוים, כתנות אור, עמ' 153); "שבעניין זה רצה הקב"ה מאיתנו מאבק" (הרב שפירא, "גדור פרצי בכך פרצי", סדן ושוורצבוים, כתנות אור, עמ' 320).

כהווייתם בדיון על אודות צניעות הלבוש. עוד ניתן לציין את פרשנותו ל"קלות דעת" כהתנהגות שאיננה קשורה לפריצות מינית בלבד, או את דיונו בהפרדה בין נשים וגברים בבית המקדש מהיבטים נוספים שאינן קשורים להרהורי עבירה לבדם. באופן זה, הלכות צניעות אינן מוחרגות מעצם מעמדן כמסייעות במלחמה ביצר העז ביותר, אלא מובנות כחלק מתרי"ג מצוות שכל אחת מהן מבטאת פן מסוים בייעודו הרוחני של עם ישראל.